

.VIII.

Η ΚΡΗΤΗ 1829 - 1869

ΜΕΤΑΞΥ ΔΥΟ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ

Ακολουθώντας το παράδειγμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, η Κρήτη είχε εξεγερθεί το 1821 κατά της οθωμανικής κυριαρχίας αλλά, παρά τις πρώτες επιτυχίες, ο αγώνας για τρία χρόνια καρκινοβατούσε, καθώς κανένα σημαντικό κέντρο δεν αλώθηκε από τους επαναστάτες, που περιορίστηκαν στην κατοχή δύο περιορισμένης σημασίας φρουριών στο δυτικό άκρο του νησιού, της κωμόπολης της Κισσάμου και της νησίδας Γραμπουσας. Η παρουσία συμπαγούς μουσουλμανικού πληθυσμού – οι μισοί σχεδόν κάτοικοι ήσαν Τουρκοκρητικοί και οι περισσότεροι από αυτούς τάχθηκαν στο πλευρό του Σουλτάνου – υπήρξε ασφαλώς ένας από τους λόγους αυτής της κατάστασης. Η απομόνωση, εξαιτίας της απόστασης, του νησιού από το κυρίως επαναστατικό κέντρο – απομόνωση που κατά περίπτωση αντιμετωπίστηκε με την αποστολή από την Ελλάδα «αρμοστών», ξένων προς τις τοπικές συνθήκες και ιδιαιτερότητες – έπαιξε επίσης το ρόλο της. Στην απουσία τέλους αξιόλογου στόλου οφειλόταν η αδυναμία να αντιμετωπιστεί η συνεχής άφιξη ενισχύσεων του εχθρού. Με τη συνδρομή των Αιγυπτίων οι οποίοι, πολύ πριν την επέμβαση του Ιμπραήμ πασά στο Μοριά, αποβιβάστηκαν στην Κρήτη το 1822 και το 1823, η Επανάσταση εγκλωβίστηκε σύντομα στις δυτικές επαρχίες, όπου λαθροβίωσε ως την οριστική συντριβή της.

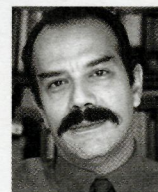
Η Κρήτη υπό αιγυπτιακή διοίκηση

Οι διεθνείς Συνθήκες του 1829, 1830 και 1832, απέκλειαν την Κρήτη από το νέο Ελληνικό Βασίλειο, εξέλιξη που προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες τόσο στην Κρήτη όσο και στην Ελλάδα, χωρίς όμως αποτέλεσμα. Οι περισσότεροι Κρήτες αναγκάστηκαν κατόπιν αυτού να αποδεχθούν το τετελεσμένο, κάποιοι όμως, κυρίως μεταξύ εκείνων που είχαν εκτεθεί με τη δράση τους στο νησί καθώς και ορισμένες οικογένειες θυμάτων του Αγώνα, προτίμησαν να παραμείνουν στην Ελλάδα, όπου είχαν καταφύγει μετά τη συντριβή της Επανάστασης. Αυτοί και οι απόγονοί τους έμελλε να αποτελέσουν ένα αξιόλογο κρητικό lobby, που θα διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο στα ελληνικά πολιτικά πράγματα, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

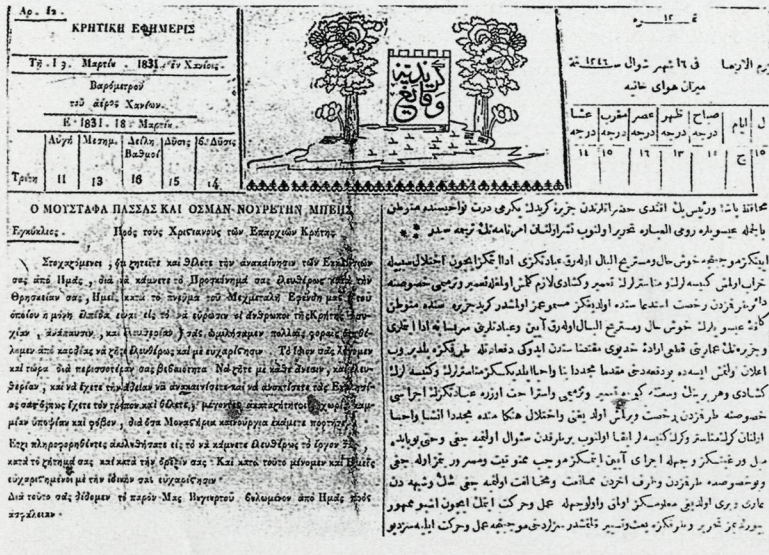
Στο μεταξύ, ο βαλής της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλη, εκτιμώντας ότι οι υπηρεσίες που είχε προσφέρει για την καταστολή της Ελληνικής Επανάστασης δεν είχαν ανταμειφθεί όπως τους άξιζε από την Υψηλή Πύλη, αποφάσισε να διεκδικήσει δυναμικά ό,τι δεν του είχε δοθεί οικειοθελώς. Το 1831, τα αιγυπτιακά στρατεύματα εισέβαλαν νικηφόρα στη Συρία και, ένα χρόνο αργότερα,

Η ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ

του 1866-1869, σε περιορισμένη σύνθεση. Διακρίνονται ο πρόεδρος της, ηγούμενος Παρθένιος Περιίδης (καθήμενος), ο ιερομόναχος Παρθένιος Κελαϊδής (στο έδαφος) και ο ταγματάρχης Ιωάννης Ζυμβρακάκης (δεξιά). Συλλογή του συγγραφέα.

ΤΟΥ ΛΕΩΝΙΔΑ ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗ

«ΒΑΚΑΪ ΓΚΙΡΙΤ».
 Το τεύχος της 18ης
 Μαρτίου 1831 της
 δίγλωσσης εβδομαδιαίας
 εφημερίδας με τίτλο
Bakalı Giriti (Κρητικά
 Γεγονότα), την οποία
 εξέδιδε η Γενική
 Διοίκηση της Κρήτης επί
 Μουσταφά πασά, κατά
 την περίοδο της
 «Αιγυπτιακότητας»
 (1830-1840).
 Χανιά, Ιστορικό
 Αρχείο Κρήτης.

ο Σουλτάνος υποχρεώθηκε να παραχωρήσει στον Μωχάμετ Άλη τη διοίκηση της Συρίας και της Κρήτης.

Οι εξελίξεις στην κρητική κοινωνία

Κατά την περίοδο της Αιγυπτιακότητας, που διήρκεσε δέκα χρόνια, η διοίκηση της νήσου ανατέθηκε στον αλβανικής καταγωγής Μουσταφά πασά, ο οποίος βρισκόταν ήδη επί τόπου με τα αιγυπτιακά στρατεύματα από το 1822 και από το 1824 διοικούσε το πασαλίκι των Χανίων. Αλλά και μετά την αποκατάσταση της απευθείας οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη το 1841, η Υψηλή Πύλη τον διατήρησε στη θέση του, ούτως ώστε η αλλαγή δεν έγινε ιδιαίτερα αισθητή από τον πληθυσμό. Ο Μουσταφά πασάς παρέμεινε συνολικά επί τριάντα σχεδόν χρόνια στο νησί, ως το Σεπτέμβριο του 1851, λαμβάνοντας και την προσωνυμία του «Γκιριτλή» (Κρητικού). Αντιμετωπίστηκε μάλιστα το ενδεχόμενο να διοριστεί ισόβιος Βαλής της Κρήτης αλλά η σχετική πρόταση προκάλεσε την έντονη βρετανική αντίδραση, και άλλωστε η Υψηλή Πύλη ήταν αρνητικά επηρεασμένη από την περίπτωση της Αιγύπτου.

Στο διάστημα αυτό στην κρητική κοινωνία πραγματοποιήθηκαν σημαντικές μεταβολές, των οποίων οι συνέπειες δεν άργησαν να φανούν. Το τέλος της Επανάστασης του 1821 είχε βρει την Κρήτη γεμάτη «ερείπια και χήρες». Ικανό τμήμα του πληθυσμού είχε χαθεί ή εγκαταλείψει τον νησί ενώ η ανελείπη πάλι είχε προκαλέσει τη σχεδόν ολοκληρωτική εξολόθρευση των ανδρών σε ορισμένες περιοχές. Η μέση πυκνότητα του πληθυσμού είχε πέσει στους 13 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο περίπου.

Στοχεύοντας στην ειρήνευση της νήσου, ο Μουσταφά πασάς εγκατέστησε το δικό του διοικητικό μηχανισμό, αποφεύγοντας να δώσει σημαντικές θέσεις στους ντόπιους μουσουλμάνους. Τηρώντας ορισμένες στοιχειώδεις αρχές ισοπολιτείας, διόρισε μερικά συμβούλια σε κάθε σαντζάκι και εισήγαγε τη χρήση της ελληνικής γλώσσας στα δημόσια έγγραφα. Η αλβανική χωροφυλακή, που μεταφέρθηκε από την Αίγυπτο, ανέλαβε την τήρηση της τάξης, επεμβαίνοντας συχνά υπέρ των χριστιανών και περιστελλοντας, όχι χωρίς σκληρότητα, τις αυθαιρέσιες και την αντίσταση των Τουρκοκρητικών και «πολλοί των απειθαρχούντων Μουσουλμάνων ή απεκεφαλίσθησαν ή ενεκλείσθησαν τότε εις τας εικτάς του φρουρίου της Γραμβούσης».

Μέχρι την εποχή εκείνη, η συλλογή των φόρων βρισκόταν κυρίως υπό τον έλεγχο αγάδων, που είχαν ενοικιάσει την κατ'αποκοπή είσπραξή τους (*mukataa*), έχοντάς την, ως επί το πλείστον, εξασφαλίσει διά βίου (*malikiiane aghasi*) και μετατρέψει κατ'ουσίαν σε κληρονομική δραστηριότητα, οικειοποιούμενοι κατ'αυτό τον τρόπο μέγα μέρος της αγροτικής παραγωγής. Η εξουσιαστική φυσιογνωμία αυτού του μηχανισμού ολοκληρωνόταν τόσο στο οικονομικό επίπεδο, μέσω της διαδικασίας του δανεισμού και της καταχρέωσης, όσο και στο πολιτικό, στο βαθμό που κατά κανόνα ο κάτοχος του μουκατά ανήκε στην κυρίαρχη μουσουλμανική κοινότητα και στηριζόταν στις διοικητικές δομές της. Εφαρμοζόμενος στην πολιτική που είχε με επιτυχία επιβάλει στην Αίγυπτο ο Μωχάμετ Άλη είκοσι χρόνια νωρίτερα, ο Μουσταφά πασάς αφαίρεσε μέγα μέρος των μουκατάδων από τους αγάδες, στερώντας τους κατ'αυτό τον τρόπο από μια σημαντική πηγή οικονομικής και κοινωνικής εξουσίας.

Η αναδιοργάνωση του οθωμανικού τιμαριωτικού συστήματος προκάλεσε επίσης αναστάτωση. Η επικαιροποίηση της στρατιωτικής υποχρέωσης των τιμαριωτών, που αποφάσισε η Υψηλή Πύλη το 1828, υποχρεώνοντάς τους να ενταχθούν σε νέα τάγματα τακτικού στρατού, τα οποία ασκούσαν συνολικά τη διαχείριση των τιμαριωτικών τους προσόδων, με την παράλληλη αποθάρρυνση του δικαίωματος χρήσης αντικαταστάτη, οδήγησε πρακτικά στη βαθμιαία αφαίρεση στη διάρκεια της δεκαετίας του 1830 των τιμαριών από εκείνους που δεν ήταν σε θέση ή δεν επιθυμούσαν να εκπληρώσουν τις νέες υποχρεώσεις

Μετά το 1830 πραγματοποιούνται βαθιές και ριζικές τομές στην κρητική κοινωνία

Η επικαιροποίηση της στρατιωτικής υποχρέωσης των τιμαριωτών, που αποφάσισε η Υψηλή Πύλη το 1828, υποχρεώνοντάς τους να ενταχθούν σε νέα τάγματα τακτικού στρατού, τα οποία ασκούσαν συνολικά τη διαχείριση των τιμαριωτικών τους προσόδων, με την παράλληλη αποθάρρυνση του δικαίωματος χρήσης αντικαταστάτη, οδήγησε πρακτικά στη βαθμιαία αφαίρεση στη διάρκεια της δεκαετίας του 1830 των τιμαριών από εκείνους που δεν ήταν σε θέση ή δεν επιθυμούσαν να εκπληρώσουν τις νέες υποχρεώσεις

τους και να υπαχθούν στους νέους κανονισμούς.

Συμπερασματικά, η μουσουλμανική κοινότητα της Κρήτης βρέθηκε την επαύριο της Επανάστασης όχι μόνο αποδεκατισμένη αλλά και με μειωμένη πρόσβαση στον εξουσιαστικό μηχανισμό ενώ ταυτοχρόνως η άρχουσα τάξη της αποστερήθηκε σε μεγάλο βαθμό την ιδιοποίηση ενός σημαντικού μεριδίου των παραγομένων από την κατακτημένη κοινωνία αγαθών. Η αποθάρρυνση που δημιουργήθηκε υπ' αυτές τις συνθήκες οδήγησε στην εμφάνιση δύο φαινομένων στο εσωτερικό της μουσουλμανικής κοινότητας. Αφενός ένας αριθμός Τουρκοκρητικών επιστρέφει στο χριστιανισμό και αφετέρου πολλοί από τους υπόλοιπους εγκαταλείπουν βαθμιαία

Τη δεκαετία του 1850 παρατηρείται μαζική επιστροφή Τουρκοκρητικών στο χριστιανισμό

την ύπαιθρο και αποσύρονται στις πόλεις και τα περίχωρά τους.

Μιλώντας για επιστροφή στο χριστιανισμό, λαμβάνομε υπόψη το γεγονός ότι η μεγάλη μάζα των μουσουλμάνων της Κρήτης προέρχονταν όχι από Τούρκους εποίκους – η κατάκτηση της Κρήτης τον ύστερο 17ο αιώνα πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο που είχε κοπάσει η πρώτη ορμητικότητα του οθωμανικού εποικισμού – αλλά από χριστιανούς γηγενείς που εξισλαμίστηκαν, κατά βάση νθελημένα, τον πρώτο αιώνα της κατάκτησης. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι «Τουρκοκρητικοί» αυτοί, όπως επικράτησε να ονομάζονται, εξακολουθούσαν να μιλούν ελληνικά και να πίνουν το κρασί των αμπελιών τους, αρκούμενοι στη μηχανική αποστήθιση κάποιων στίχων του Κορανίου για την κάλυψη των νέων θρησκευτικών τους αναγκών. Κάποτε ο εξισλαμισμός ήταν προσποιητός και υπάρχουν αναφορές για οικογένειες που εξακολουθούσαν επί δύο αιώνες να βαπτίζουν τα παιδιά τους και να συμμετέχουν σε παράλληλες θρησκευτικές τελετές («κρυπτοχριστιανοί»), πρόκειται όμως για μεμονωμένες περιπτώσεις. Τουρκοκρητικοί που επέστρεψαν στο χριστιανισμό εμφανίζονται περιστασιακά ήδη στη διάρκεια της Επανάστασης του 1821. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των Κουρμούληδων που, με επικεφαλής τον αρχηγό της πατριάς Χουσεΐν αγά (Μιχαήλ Κουρμούλη), εγκατέλειψαν όλοι μαζί – περισσότεροι από 60 άνδρες – το Ισλάμ και έπαιξαν ηγετικό ρόλο στην επανάσταση. Το φαινόμενο όμως πύκνωσε αργότερα, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1850, ιδίως μετά την υπογραφή του Χάττι – Χουμαγιούν, στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω. Υπάρχουν παραδείγματα ολό-

κληρων χωριών που βαπτίστηκαν μαζικά στις επαρχίες Μυλοποτάμου και Πεδιάδας.

Αν και λείπουν τα πλήρη ποσοτικά δεδομένα για να καταμετρηθεί η διάσταση του φαινομένου, είναι ενδεικτικό ότι το ποσοστό αύξησης της χριστιανικής κοινότητας στο διάστημα 1834-1881, είναι υπερδιπλάσιο του αντίστοιχου της μουσουλμανικής. Μια τέτοια αύξηση της χριστιανικής κοινότητας, έστω και λαμβάνοντας υπόψη τη βαθμιαία επιστροφή των προσφύγων του 1821 – που ήταν κυρίως Χριστιανοί – δύσκολα θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως αποτέλεσμα της δικής της μόνο δημογραφικής ανάπτυξης. Η οθωμανική διοίκηση προσπάθησε να ανακόψει το ρεύμα αυτό, λαμβάνοντας κάποια κατασταλτικά μέτρα, που όμως προκάλεσαν την εξέγερση του πληθυσμού και στάθηκαν ο κύριος λόγος της απομάκρυνσης του τότε γενικού διοικητή Βελή πασά. Αυτό το περιστατικό είναι ενδεικτικό της παρακμής του οθωμανικού καθεστώτος στην Κρήτη.

Στη διάρκεια του 19ου αιώνα συγκροτήθηκε βαθμδόν μια χριστιανική ύπαιθρος – 82,4% του αγροτικού πληθυσμού το 1881 ήταν χριστιανοί – που περιέσφιγγε τις μουσουλμανικές πόλεις – οι μουσουλμάνοι αποτελούσαν το 70% του αστικού πληθυσμού. Η βαθμιαία αυτή φυγή των μουσουλμάνων από την ύπαιθρο, ιδίως την απομακρυσμένη από τα κάστρα, είναι αποτέλεσμα τόσο της αλλαγής των όρων εκμετάλλευσης όσο και της αίσθησης ανασφάλειας που δημιουργήθηκε στους κόλπους του μουσουλμανικού στοιχείου.

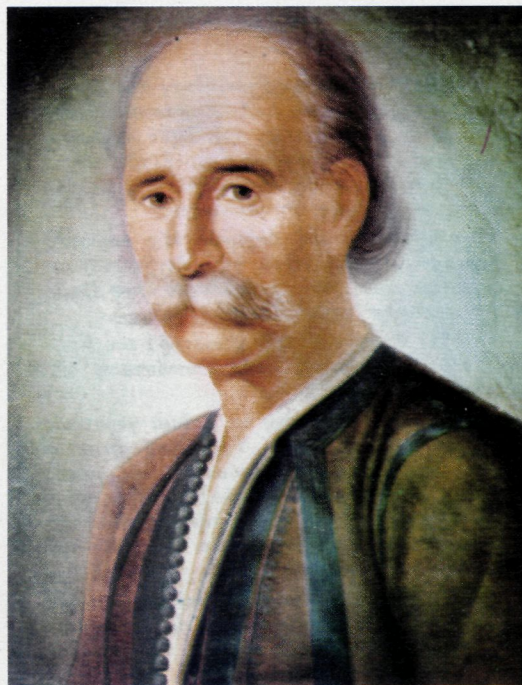
Η εξέλιξη αυτή συνοδεύθηκε από ένα άλλο σημαντικό φαινόμενο, την αγορά της γης από τους χριστιανούς: «Από του έτους 1829, μέγα τμήμα των γαιών των τελουσών άλλοτε υπό μουσουλμανικήν κυριότητα, εις τας πλέον ευφόρους πεδιάδας, περιήλθεν εις χείρας των χριστιανών. Η πλήρης αποστέρσις των Τούρκων δι' αυτής της ειρηνικής επαναστάσεως», σημειώνει ο Georges Perrot το 1867, «είναι ζήτημα χρόνου. Αγάδες και μπένδες, απογυμνωθέντες των κτημάτων των [...] έναντι ευτελούς αντιτίμου, πλημ-

Ο ΚΑΠΕΤΑΝ ΜΑΝΙΑΣ

από το χωριό Ασκήφου, παλαίμαχος της Επανάστασης του 1821, ήταν ο Σφακιανός οδηγός του Βρετανού περιηγητή Pashley κατά την περιοδεία του στην Κρήτη, το 1834. R. Pashley, *Travels in Crete*, Λονδίνο, 1837.

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΣΟΥΔΕΡΟΣ
(1768-1859), από τον Άγιο Βασίλειο, αναδείχθηκε αρχηγός Ρεθύμνου κατά την Επανάσταση του 1821 και στη συνέχεια κατέφυγε στην Ελλάδα, όπου τιμήθηκε με το βαθμό του αντισυνταγματάρχη στη Φάλαγγα. Το 1841, σε ηλικία 73 ετών, δεν δίστασε να επιστρέψει στην Κρήτη, προκειμένου να συμμετάσχει στην Επανάσταση, για να επανακάμψει τελικά και να πεθάνει στη Μεσσήνη. Αθήνα Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.
Φωτό: Κωστής Καλλιβρετάκης.

μυρούν τας πόλεις, αναζητώντες την επιβίωσιν μέσω αργομισθίας τινος, εξ εκείνων ας η τουρκική διοίκηση κατασπαταλεί, αδυνατούσα εν τούτοις να ικανοποιήσει όλους τους φυγοπόνους οίτινες την εκλιπαρούν». Είναι στο σημείο αυτό ενδεικτική η επισήμανση του γενικού διοικητή της νήσου Ισμαήλ Χακίμ πασά ότι, ενώ προ σαράντα ετών τα χριστιανικά κτήματα έφθαναν το ένα πέμπτο του συνόλου, ήδη (το 1866) έφθαναν κατά τους υπολογισμούς του τα τρία πέμπτα, επισήμανση που κατέληγε με την εκτίμηση ότι, αν οι χριστιανοί συνέχιζαν με υπομονή και σύστημα, θα κατέληγαν να αγοράσουν χωρίς επανάσταση την Κρήτη από τους Τούρκους.

Η συστηματική και μαζική αγορά της γης από τους χριστιανούς είναι ίσως το χαρακτηριστικότερο σημάδι της αλλαγής που συντελείται στην Κρήτη του 19ου αιώνα. «Είναι σπάνιον παράδειγμα Κρητός χωρικού», τονίζει ο υπεύθυνος της επίσημης απογραφής της νήσου το 1881, «μη έχοντος ιδιόκτητον οικίαν και μέγα ή μικρόν σχετικώς προσοδοφόρον αγροτικόν κτήμα».

Η ανάπτυξη αυτή της μικρής και μεσαίας ιδιοκτησίας, αλληλένδετη με τη μη δημιουργία μεγάλων εγγείων ιδιοκτησιών στηριγμένων σε τοιφλικές σχέσεις – με την εξαίρεση ορισμένων περιπτώσεων εκκλησιαστικής περιουσίας – προσεγγίζει σε μεγάλο βαθμό την Κρήτη στα δεδομένα που επικρατούσαν στην ελεύθερη τότε Ελλάδα. Είναι χαρακτηριστικό ότι, προσαρτώμενη στην Ελλάδα το 1912 η μεγαλόνησος, δεν συνεκόμισε στις αποσκευές της προ-

βλήματα αναδιανομής της γης, ανάλογα προς εκείνα της Θεσσαλίας ή της Ηπείρου.

Παράλληλα, η εκμίσθωση των φόρων, αφότου έφυγε από τα χέρια των κατόχων των μουκατάδων, πέρασε σε μεγάλο βαθμό υπό τον έλεγχο χριστιανών, ιδίως των αναγνωρισμένων καπετάνιων των επαρχιών, οι οποίοι ανέλαβαν ως επί το πλείστον τη συλλογή της δεκάτης και του κεφαλικού – στρατιωτικού μετά το 1856 – φόρου.

Σημειωτέον εν κατακλείδι ότι η πλειοψηφία των μουσουλμάνων της νήσου (60%) κατοικούσαν στην ανατολική Κρήτη: στο Λασιθί και, κυρίως, στο Ηράκλειο και στις δύο ρεθυμνιώτικες επαρχίες που συνορεύουν με το Ηράκλειο, το Μυλοπόταμο και το Αμάρι. Στην ύπαιθρο της δυτικής Κρήτης, της επαρχίας δηλαδή Ρεθύμνου και του νομού Χανίων, κατοικούσε το 20% των μουσουλμάνων, που αποτελούσαν μόλις το 16% του αγροτικού πληθυσμού.

Όλες αυτές οι εξελίξεις συντέλεσαν στη διαμόρφωση της κάποιας ιδιαιτερότητας της Κρήτης μέσα στα πλαίσια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαιτερότητας προσδιοριζόμενης από τις ακόλουθες συνιστώσες: Σε μια περιοχί σαφώς οριοθετημένη γεωγραφικά – ένα νησί – συγκροτήθηκε ένας πληθυσμός σε μεγάλη πλειοψηφία ομογενής σε ό,τι αφορά τη γλώσσα (ελληνική), τη θρησκεία (ορθόδοξη) και τη σαφή συνείδηση ότι ανήκε σε μια συγκεκριμένη εθνική ομάδα, η οποία διέθετε ήδη ανεξάρτητη κρατική υπόσταση σε απόσταση λίγων δεκάδων ναυτικών μιλίων. Οι στατι-

Η συστηματική και μαζική αγορά γης από τους χριστιανούς σηματοδοτεί την αλλαγή

στικές της εποχής προ του 1881, αν και σπάνια συμφωνούν μεταξύ τους στους ακριβείς αριθμούς, συμπίπτουν μολαταύτα στη διαπίστωση μιας σαφούς και ολονέν ογκούμενης χριστιανικής πλειοψηφίας που κυμαινόταν, ανάλογα με τη δεκαετία και την προέλευση των πληροφοριών, ανάμεσα στο 62,5

και το 77,4%. Πρόκειται για έναν πληθυσμό στέρεα ριζωμένο στη γη του, που έχει επιπλέον αποκτήσει επίσημα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, το δικαίωμα της οπλοκατοχής.

Τα δεδομένα αυτά συμβάλλουν στην κατανόηση του φαινομένου των αλληπάλλων εξεγέρσεων ποικίλου βελπνεκούς και έντασης, που ξεσπούν σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα (1821, 1833, 1841, 1858, 1866, 1878, 1889, 1895, 1897), κυρίως στη δυτική Κρήτη, εν μέρει ίσως με τη συνδρομή των ελληνικών κυβερνήσεων, αλλά ακόμη και παρά τη θέλησή

του επίσημου ελληνικού κράτους. Το φαινόμενο αυτό απουσιάζει από άλλες οθωμανικές επαρχίες, όπου οι κυριαρχούμενοι πληθυσμοί δεν ήταν συμπαγείς και δεν παρουσίαζαν θρησκευτική, γλωσσική και συνειδησιακή ομογένεια, και όπου οι πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες είχαν εξελιχθεί διαφορετικά.

Απέναντι σε αυτό τον πληθυσμό βρίσκονταν η μουσουλμανική κοινότητα και η οθωμανική εξουσία. Η πρώτη, άλλοτε ισχυρή πληθυσμιακά και πολιτικο-οικονομικά, έδινε σε όλη τη διάρκεια του αιώνα μάχες οπισθοφυλακών, ώσπου να περιοριστεί στα τέλη του στο ρόλο μιας αποθαρρημένης μειονότητας του 11%, περιορισμένης στις πόλεις και τα περίχωρά τους, αποκομμένης από την ενδοχώρα και την παραγωγή. Η οθωμανική εξουσία αφετέρου, βρίσκεται από τα μέσα του αιώνα σε διαρκή κρίση, σε αδυναμία να χαράξει με συνέπεια μια πολιτική, άλλοτε επικίνδυνα υποχωρητική κι άλλοτε άκαιρα αυταρχική, καθώς η μετριοπάθεια και η αλαζονεία εναλλάσσονταν με την ίδια συχνότητα που αποπέμπονταν οι εκάστοτε ιθύνοντες: Μετά τον Μουσταφά πασά, 37 Γενικοί Διοικητές διαδέχθηκαν ο ένας τον άλλο σε διάστημα 46 ετών, με δεκαπεντάμηνο μέσο όρο θητείας.

Τα κινήματα του 1833 και του 1841

Το πρώτο πολιτικό κίνημα των Κρητών μετά την Επανάσταση του 1821 πραγματοποιήθηκε ήδη το Σεπτέμβριο του 1833, όταν μερικές χιλιάδες χριστιανοί συγκεντρώθηκαν άοπλοι στο χωριό Μουρνιές, κοντά στα Χανιά, προκειμένου να διαμαρτυρηθούν για τα φορολογικά μέτρα και τις άλλες αυθαιρεσίες του Μουσταφά πασά. Οι παρευρισκόμενοι συνέταξαν στις 20 Σεπτεμβρίου μια αναφορά προς τις Μεγάλες Δυνάμεις όπου διεκτραγωδούσαν την κατάστασή τους, ενώ παράλληλα επιδίωξαν με αποφασιστικότητα να διαφυλάξουν τον ειρηνικό χαρακτήρα της εκδήλωσης, εμποδίζοντας – χαρακτηριστικά – τη συμμετοχή οπλοφόρων Σφακιανών. Εν τούτοις η αντίδραση της Διοίκησης υπήρξε άμεση: Το ιππικό διέλυσε βίαια τη συγκέντρωση και στη συνέχεια 41 από τους πρωτοπατρίσσαντες στο κίνημα αλλά και αρκετοί άλλοι χριστιανοί σε όλο το νησί, συνελήφθησαν και απαχονίσθηκαν, χάριν παραδειγματισμού.

Η επόμενη κίνηση έλαβε χώρα το 1839-1841, όταν με αφορμή την εκ νέου όξυνση των αντιθέσεων ανάμεσα στις κεντρομόλες επιθυμίες της Υψηλής Πύλης και στις κεντρόφυγες κινήσεις του Μωχάμετ Άλη, τέθηκε εκ νέου ε-

πί τάπητος όλο το ανατολικό ζήτημα. Η Κωνσταντινούπολη ένιωθε όλο και περισσότερο τον κίνδυνο που αποτελούσε για το μέλλον της Αυτοκρατορίας το γεγονός ότι οι αιγυπτιακές, αραβικές, συριακές και κρητικές επαρχίες της βρίσκονταν στην πραγματικότητα υπό την εξουσία του φιλόδοξου Βαλή του Καΐρου. Από την άλλη μεριά, ο Μωχάμετ Άλη επιθυμούσε να παγιώσει τη θέση του, επιτυγχάνοντας την αναγνώριση κληρονομικού δικαιώματος για το πασαλίκι στους απογόνους του. Η νέα ρήξη ήταν αναπόφευκτη και τον Απρίλιο του 1839 τα οθωμανικά στρατεύματα διέβησαν τον Ευφράτη αλλά νικήθηκαν ξανά από τους Αιγυπτίους τον Ιούλιο (μάχη Νετζίμπ). Ο σουλτάνος Μαχμούτ πέθανε μια εβδομάδα αργότερα, ενώ ο Καπετάν πασάς του οθωμανικού στόλου οδηγούσε τα πλοία του στην Αλεξάνδρεια και τα παρέδινε στο Βαλή της Αιγύπτου. Αλλά, προ της ζωηρής αντίδρασης των Μεγάλων Δυνάμεων – με την εξαίρεση της Γαλλίας – ενάντια στην επικείμενη πλήρη ανατροπή του status quo της Εγγύς Ανατολής, και υπό την απειλή βομβαρδισμού της Αλεξάνδρειας από τους ευρωπαϊκούς στόλους, ο Μωχάμετ Άλη αναγκάστηκε να οπισθοχωρήσει.

Σύμφωνα με τη Σύμβαση του Λονδίνου (15 Ιουλίου 1840), που υπέγραψαν η Αγγλία, η Ρωσία, η Αυστρία και η Πρωσία, «ενεργούσαι κατόπιν αιτήσεως του Σουλτάνου», ο Μωχάμετ Άλη θα διατηρούσε μεν την Αίγυπτο για λογαριασμό του ίδιου προσωπικά, καθώς και των απογόνων του κατά σειρά πρωτοτοκίας, αλλά υπό τον όρο να επιστρέψει τις υπόλοιπες επαρχίες, μεταξύ των οποίων και την Κρήτη. Με την

Ο ΟΠΛΑΡΧΗΣΟΣ ΣΤΡΑΤΗΣ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ,

από το χωριό Ασφένδου Σφακιών, έλαβε ενεργό μέρος μαζί με τα αδέρφια του Γεώργιο και Σήφη στην Επανάσταση του 1821 και στη συνέχεια κατέφυγε στην Ελλάδα, όπου τιμήθηκε με το βαθμό του λοχαγού στη Φάλαγγα. Αργότερα, έλαβε μέρος και στην Επανάσταση του 1841, για να επιστρέψει τελικά στην Ελλάδα και να πεθάνει στη Μήλο, κατά τις παραμονές της Επανάστασης του 1866. Συλλογή του συγγραφέα.

ανακοχή της Αλεξάνδρειας (15 Νοεμβρίου 1840), η Μεγάλη Βρετανία εξανάγκασε το Βαλί της Αιγύπτου να αποσύρει τα στρατεύματά του και να επιστρέψει το στόλο ενώ οι τελευταίες λεπτομέρειες του συμβιβασμού προσδιορίστηκαν τον Ιούνιο του 1841.

Με αφορμή τη σοβαρότατη αυτή κρίση του ανατολικού ζητήματος, αναπτερώθηκαν οι ελπίδες των Ελλήνων για μια προώθηση των εθνικών διεκδικήσεων, κατεύθυνση προς την οποία κινήθηκε και η προσωποπαγής τότε Κυβέρνηση του Όθωνα, με υπουργό Εξωτερικών τον Κωνσταντίνο Ζωγράφο και στη συνέχεια τον Ανδρόνικο Πάικο. Μέσα σε αυτό το κλίμα, αρκετοί Κρήτες, κυρίως μεταξύ εκείνων που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στην Ελλάδα, θεωρώντας ότι η ευκαιρία ήταν κατάλληλη για να τεθεί εκ νέου το κρητικό ζήτημα, αποφάσισαν να μεταβούν στην Κρήτη και να υποδουλίσουν μια εξέγερση. Έτσι, στα τέλη του 1840 και τις αρχές του 1841, οι αυτοεξόριστοι οπλαρχηγοί Βασίλης Χάλης, Γιώργης και Αναγνώστης Τσουδερός, Ιάκωβος Κουμής, Μανώλης Δεικτάκης, Μανώλης Πατελλάρος και Αριστείδης Χαιρέτης, αποβιβάστηκαν στο νησί μαζί με μερικές εκατοντάδες Κρήτες και Έλληνες εθελοντές – ανάμεσά τους και ένας 24χρονος δικηγόρος από τη Λακωνία, ονόματι Αλέξανδρος Κουμουνδούρος.

Με αλληπάλληλα υπομνήματα προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, η Κρητική Επιτροπή ζητούσε την έγερση της νήσου με την Ελλάδα ή, εναλλακτικά, την παραχώρηση καθεστώτος εσωτερικής αυτονομίας. Ελπίζοντας στην παρέμβαση των Δυνάμεων, ειδικότερα της Γαλλίας, που αρχικά φάνηκε να κρατά μια ευμενή στάση και, σε κάποια φάση, της Μεγάλης Βρετανίας, για την οποία υπήρχαν φήμες ότι ενδιαφερόταν να θέσει τη νήσο υπό την «προστασία της», οι Κρήτες προχώρησαν σε εξέγερση, που ξέσπασε το Φεβρουάριο του 1841, έμεινε γνωστή ως ο «καιρός του Χαιρέτη» – λόγω του Αριστείδη Χαιρέτη που διετέλεσε πρόεδρος της επαναστατικής επιτροπής – και διήρκεσε έξι μήνες περίπου, στη διάρκεια των οποίων έγιναν ορι-

σμένες φονικές συγκρούσεις, κυρίως στη δυτική Κρήτη, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα. Ήδη οι αυταπάτες για τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων διαλύονταν ραγδαία, ενώ η νέα Ελληνική κυβέρνηση, υπό τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο (Ιούνιος-Αύγουστος 1841), αν και για λόγους δημοτικότητας απέφευγε να καταδικάσει ευθέως το κίνημα, ήταν φανερό ότι δεν είχε την πρόθεση αλλά ούτε και τη δυνατότητα να το υποστηρίξει αποφασιστικά. Στα τέλη του καλοκαιριού, οι περισσότεροι εθελοντές είχαν επιστρέψει στην Ελλάδα, κυρίως επιβιβάζομενοι σε βρετανικά και γαλλικά πλοία, που είχαν καταπλεύσει στα κρητικά ύδατα.

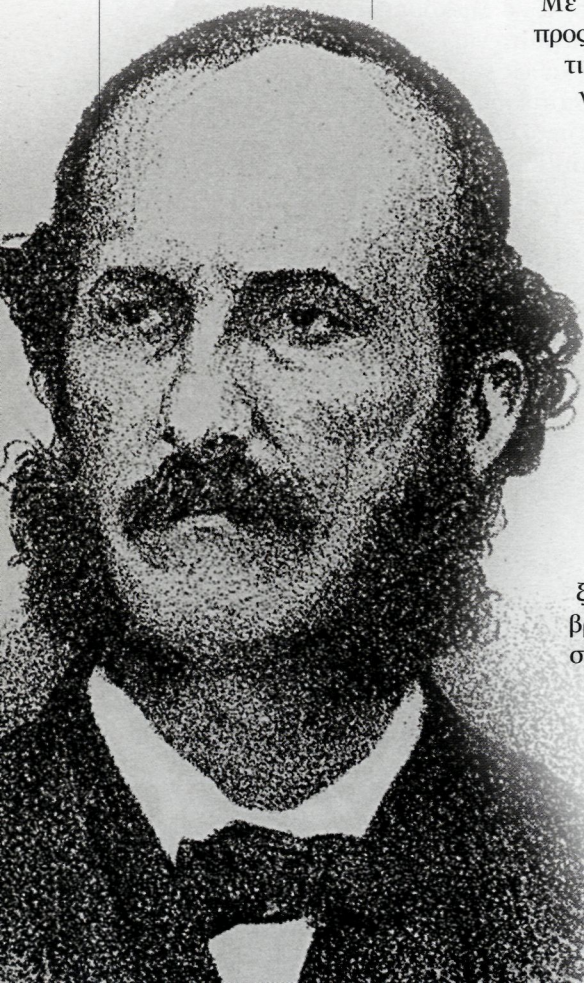
Έκτοτε ακολούθησε μια σχετικά μακρά περίοδος ηρεμίας, η οποία είναι αξιοπρόσεκτο ότι δεν διαταράχθηκε ούτε κατά τη διάρκεια της μεγάλης κρίσης του ανατολικού ζητήματος, που ξέσπασε την δεκαετία του 1850 και αποκορυφώθηκε με τον κριμαϊκό πόλεμο.

Το Χάτι Χουμαγιούν του 1856 και τα φερμάνια του 1858-1859

Βάσει του 7ου άρθρου της Συνθήκης των Παρισίων που υπογράφηκε στις 30 Μαρτίου 1856, μετά τον κριμαϊκό πόλεμο, η Γαλλία, η Αγγλία, η Πρωσία, η Ρωσία και η Σαρδηνία ανέλαβαν την υποχρέωση να εγγυηθούν από κοινού την εδαφική ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Σε εφαρμογή αυτής της αρχής, κάθε σύγκρουση στην Ανατολή θα ήγειρε ζήτημα ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος. Στην ίδια Συνθήκη προβλεπόταν αφετέρου η βελτίωση των συνθηκών ζωής των χριστιανών υπηκόων της Πύλης. Ύστερα από επίμονα διαβήματα των Συμμάχων, ο Σουλτάνος είχε ήδη εκδώσει ένα αυτοκρατορικό διάταγμα (Χάτι Σερίφ), το κείμενο του οποίου είχε κατ'ουσίαν υπαγορευθεί από τους πρεσβευτές τους στην Κωνσταντινούπολη. Επιδιώκοντας να προσδώσουν σε εκείνο το έγγραφο την ισχύ υποχρέωσης αναληφθείσας έναντι των Μεγάλων Δυνάμεων, τα Κράτη που υπέγραψαν τη Συνθήκη των Παρισίων το μνημόνευσαν ρητά στο 9ο άρθρο. «Το φερμάνιον», σημειώνεται, «εκοινοποιήθη προς τας Δυνάμεις, αίτινες διεπίστωσαν την μεγάλην σπουδαιότητα της κοινοποιήσεως ταύτης».

Το Χάτι Σερίφ του 1856, που είναι ευρύτερα γνωστό ως Χάτι Χουμαγιούν, επικύρωνε και παγίωνε τις μεταρρυθμίσεις για τις οποίες είχε ήδη αναληφθεί υποχρέωση με τον χάρτη του Γκιουλ Χανέ του 1839. Παρείχε εγγυήσεις για την ασφάλεια των προσώπων και των αγαθών όλων των υπηκόων της Αυτοκρατορίας «άνευ διακρίσεως τάξεως ή θρησκείας», επικυρώνοντας όλα τα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί «από αρχαιοτάτων χρόνων» σε όλες τις μη μουσουλμανικές κοινότητες που ήταν ε-

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΑΚΟΠΟΥΛΟΣ,
πρόξενος της Ελλάδας
στα Χανιά, στα χρόνια
της Κρητικής
Επανάστασης (1866-
1869). Η δράση του
ένισχυσε αποφασιστικά
τον Κρητικό Αγώνα.
Αθήνα, Γεννάδειος
Βιβλιοθήκη

γκατεστημένες στην Αυτοκρατορία. Κάθε διάκριση που είχε ως στόχο να καταστήσει οποιαδήποτε ομάδα του πληθυσμού κατώτερη από κάποια άλλη λόγω θρησκείας, γλώσσας ή φυλής «θα διεγράφετο του διοικητικού πρωτοκόλλου» ενώ όλοι οι υπήκοοι αδιακρίτως θα γίνονταν δεκτοί στις δημόσιες υπηρεσίες καθώς και στις πολιτικές και στρατιωτικές σχολές. Όλες οι εμπορικές, πολιτικές και ποινικές διαφορές μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων θα υπάγονταν σε μεικτά δικαστήρια και θα εξασφαλιζόταν η ελευθερία εκπροσώπησης των διαφόρων θρησκευτικών κοινοτήτων στα επαρχιακά και κοινοτικά συμβούλια καθώς επίσης και η αρχή της φορολογικής ισότητας για όλους. Άλλες διατάξεις υπόσχονταν την κατασκευή οδών, την

Το Χάτι Χουμαγιούν του 1856 εξήγγειλε την εφαρμογή μέτρων ισονομίας και ασφάλειας

πρόοδο των δημοσίων έργων, τη μεταρρύθμιση του νομισματικού και δημοσιονομικού συστήματος και την ίδρυση τραπεζών.

Το Χάτι Χουμαγιούν ήταν μόνο ένα θεωρητικό κείμενο, που υποσχόταν μεταρρυθμίσεις, καθορίζοντας τις αρχές τους. Δεν είχε πρακτική αξία χωρίς την έκδοση και την επιβολή των νόμων που θα μεριμνούσαν για την εφαρμογή του στην πράξη. Κάτι τέτοιο όμως προϋπέθετε την αντίστοιχη πολιτική βούληση. Ακόμη και αν ο Σουλτάνος είχε τη θέληση να πραγματοποιήσει τέτοιες μεταρρυθμίσεις, ακόμη και αν περιστοιχιζόταν από πολιτικούς με σύγχρονες αντιλήψεις και πάλι θα έπρεπε να τα βάλει με τα ίδια τα ήθη και τις μουσουλμανικές πεποιθήσεις καθώς και με τους αναρίθμητους κρατικούς υπαλλήλους, που είχαν προσκολληθεί στην παλαιά κατάσταση των πραγμάτων. Αυτή η αντίσταση ήταν επόμενο να εκμηδενίσει όλες τις προσπάθειες για αλλαγές.

Την άνοιξη 1858, αρκετές χιλιάδες Κρητών συγκεντρώθηκαν στη θέση Μπουτσουνάρια του χωριού Περβόλια, κοντά στα Χανιά, ζητώντας από τη διοίκηση να πάρει τα κατάλληλα μέτρα για την εκτέλεση του προγράμματος των υπεσχημένων μεταρρυθμίσεων. Η κινητοποίηση αυτή έμεινε γνωστή ως «το Κίνημα του Μαυρογένη», λόγω του πρωταγωνιστικού ρόλου που διαδραμάτισε σε αυτό ο οπλαρχηγός Μανώλης Μαυρογένης. Η Υψηλή Πύλη, που αντιμετώπιζε τότε δυσκολίες στην υπόθεση του Μαυροβουνίου, υποχώρησε στις διεκδικήσεις αυτές και εξέδωσε σειρά διακηρύξεων και φερμανιών (μεταξύ της 26ης Μαΐου 1858 και της 11ης Οκτωβρίου 1859), με φορολογικές ρυθμί-

σεις και εγγυήσεις για την ελεύθερη εκλογή των δημογεροντιών και των επαρχιακών συμβουλίων. Απαντώντας, εξάλλου, στο αίτημα των Κρητών «να μη συναχθώσι τα όπλα των», όπως είχε απαιτηθεί, οι απεσταλμένοι του Σουλτάνου δήλωσαν ότι «όσον δε δια τα όπλα, επειδή και η Αυτοκρατορική Διοίκηση θεωρεί ίσους όλους τους υπηκόους της, Οθωμανούς και μη Οθωμανούς, δια τούτο καθώς οι Οθωμανοί κρατούν τα όπλα των, ούτω και οι Χριστιανοί θέλουν έχει τα ιδικά των», διαβεβαίωση που επικυρώθηκε στη συνέχεια και με τον αυτοκρατορικό ορισμό της 7ης Ιουλίου 1858, σύμφωνα με τον οποίο «επειδή το Υψηλόν Δοβλέτι έχει μεγίστην εμπιστοσύνην εις τους υπηκόους του, είναι αδιάφορον εάν έχουν τα όπλα ή όχι, αλλά γενικώς απαγορεύεται ώστε κανείς, είτε Οθωμανός είτε Χριστιανός, να μην περιφέρεται ένοπλος». Βρισκόμαστε ενδεχομένως εδώ ενώπιον της γενέθλιας διάταξης της προσδίδουσας θεσμικό υπόβαθρο στη νοοτροπία που θέλει αδιαπραγμάτευτο το δικαίωμα οπλοκατοχής των Κρητών, νοοτροπία που επιβιώνει ως τις μέρες μας.

Ο ΟΠΛΑΡΧΗΓΟΣ ΚΩΣΤΑΡΟΣ ΒΟΛΟΥΔΑΚΗΣ

(1804-1900), από τον Αποκόρωνα, Πρόεδρος της Προσωρινής Κυβέρνησης του 1867-1869. Συλλογή του συγγραφέα.

«L' OLOCAUSTO DI ARCADIA»

Φανταστική σύνθεση του Ιταλού ζωγράφου G.L.Gatteri (1867), εμπνευσμένη από το «ολοκαύτωμα του Αρκαδίου». Το φιλελληνικό ρεύμα στην Ιταλία ήταν πολύ ισχυρό εκείνη την περίοδο και δεκάδες Γαριβαλδινόι εθελοντές έλαβαν μέρος στην Κρητική Επανάσταση. Αθήνα, Εθνική Πινακοθήκη. *Risorgimento Greco e Filellenismo Italiano*, Ρώμη 1986, σ. 428.

Η εφαρμογή όμως των φερμανίων του 1858-1859 έμελλε να καταστρατηγηθεί από έναν ανίκανο διοικητικό μηχανισμό και από έναν μουσουλμανικό πληθυσμό εχθρικό προς οποιαδήποτε μεταρρύθμιση. Ο διορισμός, το 1861, του Ισμαήλ Χακίμ πασά στη θέση του Γενικού Διοικητή του νησιού δε βελτίωσε καθόλου την κατάσταση. Παλιός υπουργός Εμπορίου στην Κωνσταντινούπολη, ελληνικής καταγωγής, ο Ισμαήλ προσπαθούσε να προσελκύσει τους πάντες, «υποσχόταν τα πάντα σε όλους, χωρίς ποτέ να τηρεί τις υποσχέσεις του», αυξάνοντας με τον τρόπο αυτό, εν τέλει, τον αριθμό των δυσαρεστημένων. Οι σχέσεις μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων ολοένα οξύνονταν, με αποτέλεσμα στα τέλη του 1865 η δυσαρέσκεια να έχει λάβει τέτοιες διαστάσεις, ώστε η σύγκρουση να φαίνεται αναπόφευκτη.

Η Επανάσταση του 1866

Η διεθνής κατάσταση έδειχνε ευνοϊκή. Στο Βουκουρέστι, το Φεβρουάριο του 1866, μια συνωμοσία προκάλεσε την πτώση του ηγεμόνα Αλέξανδρου Κούζα. Σύμφωνα με τους όρους της ισχύουσας Σύμβασης του 1858, οι ενωμένες πλέον ηγεμονίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας – η μελλοντική Ρουμανία – παρέμεναν μεν υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου αλλά το καθεστώς αυτονομίας τους ετίθετο υπό τη συλλογι-

κή εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων και ο ηγεμόνας, εκλεγόμενος από τη Συνέλευση, έπρεπε οπωσδήποτε να είναι αυτόχθων. Μετά την πτώση του Κούζα, οι Μεγάλες Δυνάμεις συνήλθαν σε διάσκεψη στο Παρίσι και αποφάσισαν να διατηρηθεί η ενότητα της Ρουμανίας, κάλεσαν δε στο θρόνο έναν ξένο πρίγκιπα, τον Κάρολο Χοεντσόλλερν (Karl von Hohenzollern-Sigmaringer). Αυτή η εκλογή θεωρήθηκε ως προ-

**Το 1858
εδραιώθηκε
το δικαίωμα
των
κατοίκων
της Κρήτης
στην κατοχή
όπλων**

σβολή της οθωμανικής επικυριαρχίας και η Πύλη διαμαρτυρήθηκε έντονα αλλά ο νέος ηγεμόνας είχε τη συναίνεση του Ναπολέοντα Γ' και του Βίσμαρκ. Στη Σερβία αφετέρου, ο πρίγκιπας Μιχαήλ συνέχιζε τις προσπάθειές του, που απέβλεπαν στην εκκένωση του εδάφους του α-

πό τις τελευταίες οθωμανικές φρουρές του Δούναβη, του Σαμπάκ, του Αντα-Καλέ και του Βελιγραδίου.

Ο γενικός πρόξενος της Ελλάδας στα Χανιά Νικόλαος Σακόπουλος περιέγραφε ως εξής το πνεύμα που επικρατούσε στην Κρήτη, σε μια εμπιστευτική αναφορά του, που απηύθυνε στον Σπυρίδωνα Βαλαωρίτη, τότε υπουργό Εξωτερικών, στις 9 Απριλίου 1866:

«Γνωσταί εισίν εις την Υμετέρα Εξοχότητα αι ιδέαι και τα αισθήματα των Κρητών. Ο διακαέστερος αυτών πόθος, ως πολλάκις απέδειξαν, είναι να ενωθώσι μετά της Ελλάδος και προς πραγματοποίησιν αυτού έτοιμοι είναι ανά πάσαν στιγμήν να θυσιάσωσι τα πάντα και αν συνεχέστερον δεν εκδηλούσι τα αισθήματά των δια σπουδαίων πράξεων, τούτο αποδοτέον εις το ότι αναχαιτίζονται υπό περισκεμμένων τινών ανδρών εν Ελλάδι [...]. Τινές λοιπόν εκ των επισημωτέρων Κρητών και των εξασκούντων επιρροήν εν ταις επαρχίαις συνεννοηθέντες συνήλθον κρυφίως επί το αυτό δια να συσκεφθώσι. Και άλλοι μεν φρονούσι ότι πρέπει δια μιάς να σηκωθή ο λαός εις τα όπλα και να ζητήση απροκαλύπτως την μετά της Ελλάδος ένωσιν της Κρήτης απευθύνων υπομνήματα εις τας δυνάμεις, άλλοι δε θεωρούντες τούτο ακατόρθωτον ήδη, να ζητήσωσι να κηρυχθή η νήσος ηγεμονία υποτελής υπό την διοίκησιν ηγεμόνος Χριστιανού, φρονούντες ότι τούτο έσεται εν μέγα βήμα προς την εντελή απελευθέρωσιν [...]. Εν περιπτώσει δε καθ' ην ίδωσιν ότι δεν συμφέρει ούτε το εν ούτε το άλλο να ενεργήσωσι, ας περιορισθώσιν εις το να ζητήσωσι την απαλλαγίν των από τους επιβληθέντας νέους φόρους και την ανάκλησιν του Γ. Διοικητού. Δεν λείπουν δε και οι ρίπτοντες την ιδέαν εν αμχανία [...] να ζητηθή η προστασία καμμιάς των δυτικών δυνάμεων και ιδίως της Αγγλίας. Η τελευταία όμως ιδέα ευτυχώς ούτε σπουδαία είναι ούτε οπαδούς ευρίσκει».

Είναι αξιοσημείωτο να επισημάνομε εδώ, ότι από τα διαζευκτικά σενάρια που περιέχονται στη διεισδυτική αυτή αναφορά του Σακόπουλου, τελικώς όλα επρόκειτο να επιχειρηθούν στον έναν ή τον άλλο βαθμό, κατά τη διάρκεια των επομένων τριών ετών.

Πριν από την εκτέλεση των σχεδίων τους, οι Κρητικοί ήλθαν σε επαφή με τους προξένους της Ρωσίας και της Ελλάδας στα Χανιά. Ο μεν πρόξενος της Ρωσίας, ο ελληνικής καταγωγής Σπυρίδων Δενδρινός, αν και εκφραζόμενος «κατά των επαναστατικών κινήματων», τους συμβούλεψε εν τούτοις να επιδιώξουν ειρηνικά ορισμένες μεταρρυθμίσεις, μεταξύ των οποίων την κατάργηση των νέων φόρων, την ελεύθερη εκλογή δημογερόντων κ.τ.λ., υποσχόμενος «την πιθανήν υποστήριξίν του». Ο δε Σακόπουλος «απέφυγε να τους ενθαρρύνει», παρατηρώντας ότι η παρούσα πολιτική κατάσταση της Ευρώπης δεν ήταν «πρόσφορος προς επιχείρησιν τοιαύτης σοβαράς πράξεως», μετά δε από συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση, τους συμβούλεψε να αρκεστούν στο να ζητήσουν «μετριοπαθώς, την ανακούφισίν των από τινας δυσφόρητους φόρους και ουδέν πλέον».

Πράγματι στην Αθήνα, η εξέλιξη της κατάστασης ανησυχούσε την κυβέρνηση του Μπενιζέλου Ρούφου, που βρισκόταν στην αρχή από την 29η Νοεμβρίου 1865. Τόσο η κυβέρνηση όσο κι ο ίδιος ο βασιλιάς Γεώργιος αποδοκίμαζαν έντονα την έγερση ενός τέτοιου ζητήματος εκείνη τη στιγμή, όπως προκύπτει και από τις οδηγίες του Βαλαωρίτη προς τον Σακόπουλο, σύμφωνα με τις οποίες ο Έλληνας πρόξενος έπρεπε να μεταπέσει τους Κρητικούς «παντός απονενομημένου και απερισκεπτού κινήματος».

Ωστόσο, αρκετοί σημαίνοντες παράγοντες του χριστιανικού πληθυσμού την νήσου είχαν ήδη συναθροιστεί στην Αγία Κυριακή, μετόχι της Μονής Χρυσοπηγής κοντά στα Χανιά και, στις 14 Μαΐου 1866, έστειλαν στον Ισμαήλ πασά μία μακροσκελή αναφορά, με την παράκληση

Ο ΟΠΛΑΡΧΗΓΟΣ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗΣ ΓΙΑΝΝΑΡΗΣ (1831-1916), από τους Λάκκους Κυδωνίας, σημαντικός στρατιωτικός αλλά και πολιτικός παράγοντας στην Επανάσταση του 1866-1869. Συλλογή του συγγραφέα.

Η ΠΟΛΙΟΡΚΙΑ ΤΟΥ ΑΡΚΑΔΙΟΥ

σε γκραβούρα, όπως δημοσιεύθηκε τρεις μήνες αργότερα, στο τεύχος του Ιανουαρίου 1867, του βρετανικού περιοδικού *Illustrated London News*. Συλλογή του συγγραφέα.

να διαβιβαστεί στην «Αυτού Αυτοκρατορική Μεγαλειότητα Σουλτάν Αβδούλ Αζίζ Χαν, τον Τρισέβαστον ημών Βασιλέα». Στην αναφορά αυτή υποβάλλονταν «ευσεβάστως» δέκα αιτήματα, μεταξύ των οποίων η ανακούφιση από τους υπέρογκους φόρους, η βελτίωση των μέσων συγκοινωνίας, η ελεύθερη εκλογή των δημογεροντιών, η σύσταση δανειστικής Τράπεζας, η βελτίωση του δικαστικού συστήματος και η επανεισαγωγή της ελληνικής γλώσσας στις δικαιοπραξίες, η εξασφάλιση εγγυήσεων της προσωπικής ελευθερίας, η δημιουργία σχολείων και νοσοκομείων, η άδεια διεξαγωγής εμπορίου από όλους τους λιμένες της νήσου και, τέλος – προνοπτικά – η γενική αμνήστευση των συμμετεχόντων «εις το γενικό τούτο κίνημα της Πατρίδος μας».

Παράλληλα με την αναφορά προς τον Σουλτάνο, οι συγκεντρωμένοι υπέγραψαν και ένα εμπιστευτικό υπόμνημα προοριζόμενο για τις τρεις προστάτιδες Δυνάμεις της Ελλάδας, στο οποίο, ανατρέχουν στη συμμετοχή τους στην Επανάσταση του 1821 και την, παρά ταύτα, «υποδούλωσιν εκ νέου εις τον οθωμανικόν ζυγόν», παρακαλώντας τες να συναινέσουν στην ένωση με «μετά των αδελφών Ελλήνων» ή, «αν τούτο είναι σήμερον αδύνατον», στη κορήγηση τουλάχιστον πολιτικού οργανισμού που να εγγυάται διακυβέρνηση «χριστιανικήν και φιλάνθρωπον». Μετά την υπογραφή αυτών των εγγράφων, η Συνέλευση διαλύθηκε, αφήνοντας μια Επιτροπή να αναμένει την επίσημη απάντηση.

Ήδη όμως η κατάσταση χειρότερη. Οι μουσουλμάνοι κατέφευγαν με τις οικογένειές τους στις οχυρωμένες πόλεις ενώ οι χριστιανοί οπλίζονταν και συγκεντρώνονταν στα βουνά και ο Ισμαήλ πασάς καλούσε την Επιτροπή να διαλυθεί, θεωρώντας τη διατήρησή της ως επαναστατική ενέργεια. Στην Αθήνα, η νέα Κυβέρνηση του Δ. Βούλγαρη, που σχηματίστηκε την 9η Ιουνίου του 1866, ρυμουλκούμενη από τους υπουργούς των Εξωτερικών Επαμεινώνδα Δεληγεώργη και των Στρατιωτικών αντισυ-

Η Επαναστατική Συνέλευση του 1866 ψήφισε την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα

νταγματάρχη Χαράλαμπο Ζυμβρακάκη, κρητικής καταγωγής, έδειχνε ευνοϊκότερες διαθέσεις απέναντι στο κρητικό ζήτημα.

Η απάντηση της Υψηλής Πύλης τοιχοκολλήθηκε στις 20 Ιουλίου, με τη μορφή επιστολής του μεγάλου βεζίρη Μωχάμετ Ρουσδί προς τον

Ισμαήλ πασά. Ήταν απορριπτική και απειλητική. «Περισσότερον από όλους τους υπηκόους της Αυτοκρατορίας», επισήμαινε ο Μεγάλος Βεζίρης, «οι Κρήτες απολαύουσιν ευεργετημάτων» και «δεν έχουν ούτε δικαίωμα ούτε κανέν λόγον να ζητώσι την κατάργησιν των φόρων», ενώ «όσον αφορά τους δρόμους, τα σχολεία, τα νοσοκομεία κ.τ.λ.», οι βελτιώσεις «δεν δύνανται να εκτελεστούν ταυτοχρόνως αλλά πολύ βαθμιαίως». Αφετέρου, προβάλλοντας αυ-

τά τα αιτήματα, οι Κρήτες «εξηγέρθησαν, έκαμαν συγκεντρώσεις, και συμπεριφέρθησαν κατά τρόπον ο οποίος δεν νδύνατο να χαρακτηριστεί ή ως ανταρσία», συνεπώς η Γενική Διοίκηση της νήσου διατασσόταν να στείλει στρατεύματα και συλλάβει τους αρχηγούς αυτής της «ανταρσίας», διασκορπίζοντας τους υπόλοιπους «διά της βίας», εκτός και αν «υποταχθούν και δώσουν εγγυήσεις εγγράφους της υποταγής αυτών εις το μέλλον». Μία εβδομάδα νωρίτερα, στις 13 Ιουλίου, ένας στολισμένος ατμοπλοΐων, προερχόμενος από την Αλεξάνδρεια, κατέπλεε στα νερά της Κρήτης, αποβιβάζοντας για άλλη μία φορά αιγυπτιακά στρατεύματα στο νησί, υπό τη διοίκηση του Σαχίν πασά.

Κατόπιν αυτού οι επαναστάτες, ήδη συγκροτημένοι σε «Γενική Συνέλευση των Κρητών», συγκεντρώθηκαν στου Ασκύφου Σφακίων, όπου στις 21 Αυγούστου του 1866 ψήφισαν την κατάλυση της τουρκικής εξουσίας και «την αδιάσπαστον και παντοτεινήν ένωσην της Κρήτης και πάντων των εξαρτημάτων αυτής μετά της Μητρος Ελλάδος», αναθέτοντας την εκτέλεση του ψηφίσματος «εις την ανδρείαν του Γενναίου λαού της Κρήτης, εις την συνδρομήν των ομοφύλων και ομογενών και πάντων των φιλελλήνων, εις την Κραταιάν μεσολάβησιν των Προστατίδων και Εγγυητριών Μεγάλων Δυνάμεων και εις την παντοδυναμίαν του Υψίστου Θεού».

Η Επανάσταση κηρύχθηκε στα χαρτιά με το ψήφισμα αλλά και στην πράξη με τον ένοπλο αγώνα. Οι εξεγερμένοι χριστιανοί προχώρησαν στη συγκρότηση ένοπλων σωμάτων κατά επαρχίες, υπό την ηγεσία τοπικών οπλαρχηγών, ανάμεσα στους οποίους ξεχώριζαν οι Μιχαήλ Κόρακας (Ηρακλείου) Χατζημικάλης Γιάνναρης (Κυδωνίας), Κωνσταντής Κριάρης (Σελίνου), Κωσταρός Βολουδάκης (Αποκορώνου), Ιωσήφ Μανουσογιαννάκης (Σφακίων), Μιχαήλ Τσουδερός (Αγίου Βασιλείου), Αντώνιος Ζωγράφος (Πεδιάδος), Κωνσταντίνος Σφακιανάκης (Λασιθίου), κ.ά., ενώ στην πολιτική ηγεσία του κινήματος διακρίθηκαν, μεταξύ των άλλων, οι ιερομόναχοι Παρθένιος Κελαϊδής και Παρθένιος Περίδης («οι δύο Παρθένιοι») και ο Λεωνίδας Γεωργιάδης-Λόγιος (Πεδιάδος). Πέντε μέρες μετά το ψήφισμα, οι επαναστάτες πολιορκούσαν ήδη τις οθωμανικές δυνάμεις στις Βρύσες του Αποκόρωνα, αναγκάζοντάς τες να υποχωρήσουν ενώ σε άλλες περιοχές του νησιού έρχονταν αντιμετώπι με τον τακτικό στρατό και με τους άτακτους Τουρκοκρητικούς, οι οποίοι, οχυρωμένοι μέσα στα φρούρια, έκαναν συχνές εξόδους, χτυπώντας τα γύρω χωριά.

Στις 30 Αυγούστου αποβιβαζόταν στα Χανιά ο άλλοτε γενικός διοικητής Μουσταφά πα-

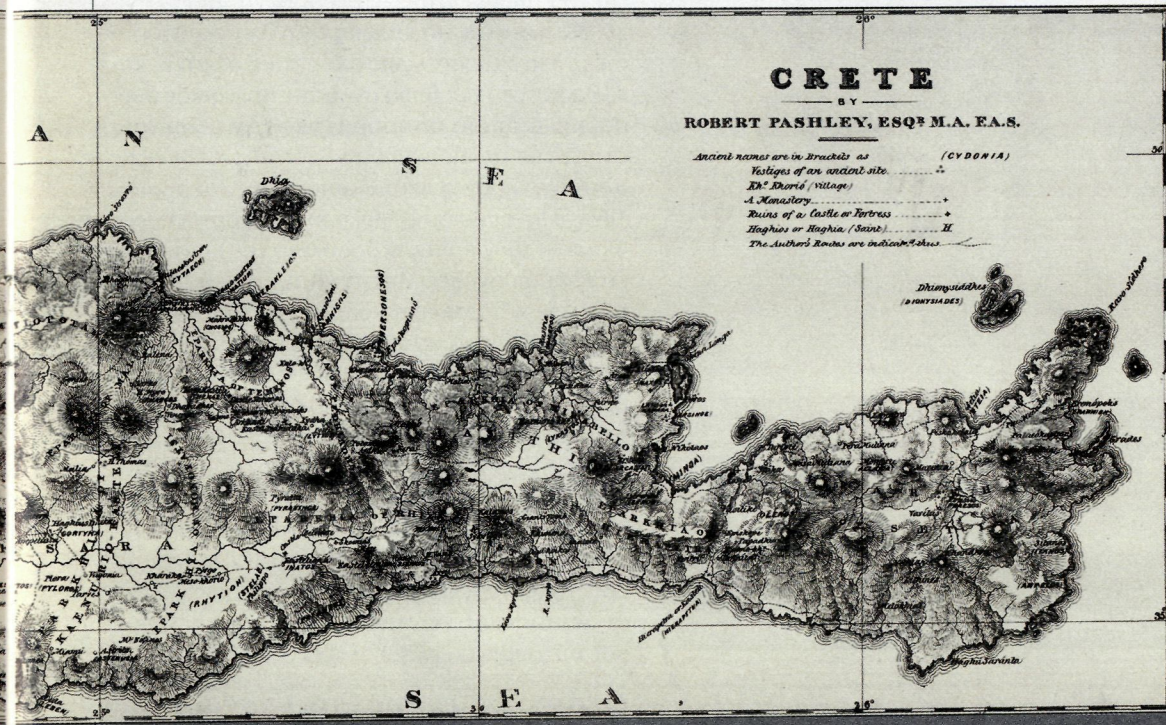
σάς, ενώ την 1η Σεπτεμβρίου ο Ισμαήλ πασάς εγκατέλειπε την νήσο. Την επομένη από την άφιξή του, ο «Γκιριτλής» δημοσίευε προκήρυξη προς τους κατοίκους της «δευτέρας πατρίδος» του, εκφράζοντας τη λύπη του για το γεγονός ότι παρασύρθηκαν από τις ψευδείς εισηγήσεις και τις απατηλές υποσχέσεις των αυτοαποκαλούμενων Κρητών «εν τη αλλοδαπή», οι οποίοι δεν θα συμμερίζονταν τα δεινά τους, διαβεβαιώνοντάς τους ότι ήταν «έτοιμος να υποδεχθί όλες τας δικαίας αιτήσεις» τους και τάσσοντας πενθήμερη προθεσμία στους επαναστάτες για να δηλώσουν υποταγή, με την προσθήκη ότι, αν αρνηθούν, θα λάβει τα αναγκαία μέτρα για την «επανόρθωσιν της τάξεως». Με την άπρακτη εκπνοή της προθεσμίας, ο Μουσταφά πασάς συγκρότησε εκστρατευτικό σώμα και, εγκαταλείποντας το φρούριο των Χανίων, άρχισε τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στις περιφέρειες της Κυδωνίας, της Κισσάμου, του Σελίνου και του Αποκόρωνα, πυρπολώντας και λεπλατώντας τα χωριά στο πέρασμά του.

Πέρα από τη θάλασσα, η κραυγή της επαναστατημένης Κρήτης συνήγειρε την ελληνική κοινή γνώμη. Ήδη στις 29 Ιουλίου 1866 είχε συγκροτηθεί στην Αθήνα η «Κεντρική υπέρ

Ο ΟΠΛΑΡΧΗΓΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΡΑΚΑΣ

(1797-1882), γενικός αρχηγός Ηρακλείου στην Επανάσταση του 1866-1869. Συλλογή του συγγραφέα.

ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
που δημοσιεύθηκε από τον Robert Pashley, στο βιβλίο του *Travels in Crete*, Λονδίνο, 1837.

ΣΦΡΑΓΙΔΑ
της Επанаστατικής Επιτροπής του 1840-1841 και η υπογραφή του προέδρου της Αναγνώστη Χαιρέτη (1805-1866), ο οποίος επρόκειτο να βρει το θάνατο 26 χρόνια αργότερα, στη Μονή Αρκαδίου. Ηράκλειο, Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

ὁ Σπύρος
"Α. Χαιρέτης"
"Μητρώμης Χαιρέτης"
"Σπύρος Χαιρέτης"

των Κρητών Επιτροπή», με πρωτοβουλία του κρητικής καταγωγής υποδιοικητού της Εθνικής Τραπεζής Μάρκου Ρενιέρη, η οποία ανέλαβε να συγκεντρώνει συνδρομές και να στέλνει όπλα, πολεμοφόδια και τρόφιμα στην Κρήτη, μέσω της ειδικής «Επιτροπής επί των αποστολών» που δημιουργήθηκε στη Σύρο, με υπεύθυνο τον επίσης κρητικής καταγωγής Μίνα Μπογιατζόγλου. Κάθε νύχτα τα καΐκια, που εξασφάλιζαν το σύνδεσμο ανάμεσα στην Ελλάδα και το ξεσηκωμένο νησί, κατόρθωναν να ξεφορτώνουν τα εφόδιά τους στις βραχώδεις ακτές, παρά τον αποκλεισμό του οθωμανικού στόλου ενώ σύντομα, από το Σεπτέμβριο του 1866, η Επιτροπή απέκτησε δύο μικρά ατμόπλοια, την «Υδρα» και το «Πανελλήνιον», τα οποία πραγματοποίησαν 11 συνολικά πλόες προς την Κρήτη, προτού αντικατασταθούν από τρία μεγαλύτερα και ταχύτερα, το «Αρκάδι» (1867, 23 πλόες), την Κρήτη (1867-1868, 10 πλόες) και την «Ενωση» (1867-1868, 46 πλόες).

Μαζί με τα εφόδια, τα πλοία αυτά αποβίβασαν κατά καιρούς στο νησί και ομάδες εθελοντών, ως επί το πλείστον αξιωματικούς και υπαξιωματικούς του ελληνικού στρατού, που προσωρινά υπέβαλαν εικονική «παραίτηση» ή «έλαβον άδειαν» από την υπηρεσία, καθώς και φοιτητές αλλά και επαγγελματίες των όπλων, υπό τους Πάνο Κορωναίο, Χρήστο Βυζάντιο, Ιωάννη Ζυμβρακάκη (αδελφό του τότε υπουρ-

γού των Στρατιωτικών), Δημήτριο Πετροπουλάκη, Γεώργιο Κουρμούλη κ.ά. Σε αυτούς προστέθηκαν και μερικές εκατοντάδες ξένοι εθελοντές, κυρίως Γαριβαλδικοί αλλά και άλλοι ποικίλης προέλευσης και κινήτρων από την Ευρώπη και την Αμερική, καθώς το ενδιαφέρον όχι μόνο της ελληνικής αλλά και της διεθνούς κοινής γνώμης στράφηκε προς την Κρήτη, ιδίως μετά την έντονη συγκίνηση που προκάλεσε το ολοκαύτωμα του Αρκαδίου: Στις 9 Νοεμβρίου 1866, 700 γυναίκοί και γέροι και Κρήτες μαχητές βρήκαν το θάνατο, ανατινάζοντας την πυριτιδαποθήκη της πολιορκούμενης από τους Τούρκους ομώνυμης Μονής του Ρεθύμνου. Είναι χαρακτηριστικές οι παρακάτω ανταποκρίσεις:

Μαζί με τους Έλληνες προσήλθαν και μερικές εκατοντάδες ξένων εθελοντών, ιδίως Ιταλών

«Παρίσιοι. – Η είδησις της μάχης του Αρκαδίου προεκάλεσεν βαθειάν εντύπωσιν εις το κοινόν: τω εφάνη ότι παρίστατο εις την αφίγησιν ενός εξ εκείνων των θαυμαστών στρατιωτικών γεγονότων, εις τα οποία είχε εθίσει τούτο προ τεσσαράκοντα ετών ο πρώτος πόλεμος της ανεξαρτησίας».

«Νέα Υόρκη. – Τα εν Κρήτη γεγονότα προεκάλεσαν ενταύθα ζωηράν συμπάθειαν και το ηρωικόν δράμα του Αρκαδίου έκαμε να εκσπάση

εις ολόκληρον την χώραν κραυγή θαυμασμού και ενθουσιασμού [...]. Αι εφημερίδες ήσαν πλήρεις λεπτομερειών της τρομεράς ταύτης τραγωδίας, την οποίαν συνέκρινον προς την ένδοξον καταστροφήν του Μεσολογγίου».

Ακολούθησε η πλέον επίμονη και αιματηρή από όλες τις Επανάστασεις της Κρήτης του 19ου αιώνα. Διήρκεσε περίπου τρία χρόνια και στη διάστημα αυτό δόθηκαν αρκετές αιματηρές μάχες στο Βαφέ Αποκορώνου (12 Οκτωβρίου 1866), το Καστέλι Κισσάμου (20 Νοεμβρίου 1866), το Σαβουρέ Κυδωνίας (30 Νοεμβρίου 1866), το Γερακάρι Αμαρίου (1 Φεβρουαρίου 1867), τα Περβόλια Κυδωνίας (21 Μαρτίου 1867), την Τύλισο Μαλεβιζίου (7 Απριλίου 1867), το οροπέδιο Λασιθίου (20-30 Μαΐου 1867), τον Καλλικράτη και την Αράδαινα Σφακίων (26 Ιουνίου και 12 Ιουλίου 1867), τον Πρασέ Ρεθύμνου (26 Απριλίου 1868), το Γαζί Μαλεβιζίου (16 Μαΐου 1868), το Φόδελε Μαλεβιζίου (20 Σεπτεμβρίου 1868), την Επιτροπή Ρεθύμνου (8 Δεκεμβρίου 1868) κ.α., από τις οποίες όμως καμία δεν υπήρξε αποφασιστικής σημασίας.

Στα πρόθυρα ελληνο-τουρκικού πολέμου

Την ίδια περίοδο, πέντε Οθωμανοί Γενικοί Διοικητές αντικαταστάθηκαν ο ένας κατόπιν του άλλου, προσπαθώντας να καταστείλουν την εξέγερση, ενώ έξι ελληνικές κυβερνήσεις διαδέχθηκαν η μια την άλλη, λόγω των κλυδωνι-

σμών που προκαλούσε κάθε φορά η στάση τους έναντι του κρητικού ζητήματος. Η κυβέρνηση Αλέξανδρου Κουμουνδούρου, που ανήλθε στην εξουσία στις 18 Δεκεμβρίου 1866 – και στην οποία υπουργοποιήθηκε για πρώτη φορά ο Χαρίλαος Τρικούπης, αναλαμβάνοντας το χαρτοφυλάκιο των Εξωτερικών – επιχείρησε ουσια-

Το ολοκαύτωμα της Μονής Αρκαδίου προκάλεσε συγκίνηση στη διεθνή κοινή γνώμη

στικές ποιοτικές αλλαγές στη μέχρι τότε πολιτική του αλυτρωτισμού, αναδιοργανώνοντας τις ένοπλες δυνάμεις, εκσυγχρονίζοντας τον οπλισμό τους και αναλαμβάνοντας παράλληλα συντονισμένες διπλωματικές πρωτοβουλίες, με αποκορύφωμα τη συμμαχία με τη Σερβία (Συνθήκη Φεσλάου, 14 Αυγούστου 1867), προάγγελο της ιδέας μιας βαλκανικής συνεννόησης ως απαραίτητης προϋπόθεσης για οποιαδήποτε αποτελεσματική δράση κατά της τουρκικής παρουσίας στα Βαλκάνια και το Αιγαίο. Οι επιλογές αυτές εκινούντο προς τη σωστή κατεύθυνση αλλά το περιβάλλον ήταν πολύ πρώιμο ακόμη, ενώ παράλληλα τους έλειπε άλλη μια εξίσου απαραίτητη συνθήκη, η ευμενής, τουλάχιστον, στάση μερίδας των Μεγάλων Δυνάμεων, όπως επρόκειτο να αποδειχθεί 45 χρόνια αργότερα. Το ζήτημα της ελληνο-σερβικής συνθήκης και οι α-

Ο ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΣ ΠΑΡΘΕΝΙΟΣ ΚΕΛΑΪΔΗΣ (1830-1905), από τους Λάκκους Κυδωνίας, σημαντικός πολιτικός παράγοντας στην Επανάσταση του 1866-1869. Συλλογή του συγγραφέα.

ντιδράσεις που προκάλεσε, αποτέλεσαν εξάλλου την ουσιαστική αιτία του εξαναγκασμού του Κουμουندούρου σε παραίτηση (20 Δεκεμβρίου 1867). Η κυβέρνηση Δημητρίου Βούλγαρη, που ανέλαβε τα νηία στις 25 Ιανουαρίου 1868, εγκαταλείποντας το ανορθωτικό πρόγραμμα του προκατόχου της, επανήλθε στις συνήθεις παλινωδίες της παραδοσιακής ελληνικής πολιτικής, κινούμενη εναλλάξ μεταξύ των προσπαθειών αποθάρρυνσης των επαναστατών και της φιλοπόλεμης αλυτρωτικής ρητορείας.

Ήταν ήδη προφανές ότι η Κρητική Επανάσταση, παρά την απομόνωση στην πορεία των μαξιμαλιστών ενωτικών και την επικράτηση των μετριοπαθών οπαδών της αποδοχής καθεστώτος αυτόνομης κρητικής ηγεμονίας, και παρά τη συμπάθεια που κέρδισε στη παγκόσμια κοινή γνώμη με τους αγώνες και τις θυσίες της, δεν μπόρεσε να αναστρέψει το διεθνές διπλωματικό κλίμα, που ευνοούσε τη διατήρηση του status quo στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – με εξαίρεση την πρόσκαιρη μεταστροφή της Γαλλίας, που όμως αποτελούσε διπλωματικό ελιγμό του Ναπολέοντα Γ΄ στο πλαίσιο του γαλλο-πρωσικού ανταγωνισμού και διήρκεσε ως τη διευθέτηση της κρίσης του Λουξεμβούργου.

Η όξυνση των ελληνο-τουρκικών σχέσεων έφθασε στο αποκορύφωμά της, όταν το ατμόπλοιο «Ένωση», επιστρέφοντας από την Κρήτη, στις 2 Δεκεμβρίου 1868, κατέφυγε στη Σύρο καταδιωκόμενο και κανονιοβολούμενο από τρία τουρκικά πολεμικά, τα οποία εισήλθαν στο λιμάνι της Ερμούπολης, απαιτώντας τη σύλλη-

ψη του πληρώματος. Την επομένη, το Ελληνικό Βασίλειο και η Οθωμανική Αυτοκρατορία διέκοπταν τις διπλωματικές τους σχέσεις και έφθασαν στα πρόθυρα ανοικτής πολεμικής σύρραξης, η οποία αποσοβήθηκε την τελευταία στιγμή, με την παρέμβαση διεθνούς διάσκεψης που συγκλήθηκε στο Παρίσι (28 Δεκεμβρίου 1868–9 Ιανουαρίου 1869), προκειμένου να προσδιορίσει τους όρους εξόδου από την κρίση που είχε δημιουργηθεί. Με την καταληκτική της διακήρυξη, η διάσκεψη καλούσε την Ελλάδα να πάψει πλέον να υποθάλπει, ή έστω να ανέχεται, το σχηματισμό ανταρτικών ομάδων στο έδαφός της και τον εφοδιασμό στους λιμένες της πλοίων που βοηθούσαν απόπειρες εξεγέρσεων σε οθωμανικά εδάφη. Επακολούθησε παραίτηση της κυβέρνησης Βούλγαρη (20 Ιανουαρίου) και η νέα κυβέρνηση υπό τον Θρασύβουλο Ζαΐμη αποδέχθηκε τους επιβληθέντες όρους, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για την αποκατάσταση των μεταξύ Αθηνών και Άγκυρας διπλωματικών σχέσεων.

Οι συνέπειες της Επανάστασης

Εγκαταλελειμμένοι πλέον από παντού, οι περισσότεροι από τους επαναστάτες της Κρήτης, υποχωρώντας μπροστά στην υπεροχή των εχθρικών δυνάμεων και μη έχοντας ούτε τρόφιμα ούτε πολεμοφόδια, υποτάχθηκαν στους Τούρκους ή έφυγαν στην Ελλάδα ενώ μερικές μεμονωμένες ομάδες εξακολουθούσαν να περι-

πλανιώνται στα φαράγγια και να παίρνουν μέρος σε μικροσυμπλοκές μέχρι τα τέλη της άνοιξης του 1869.

Όσο κράτησε ο ξεσπκωμός, χιλιάδες σκοτώθηκαν και από τις δύο πλευρές, εκατοντάδες χωριά πυρπολήθηκαν και λεηλατήθηκαν και η παραγωγική βάση του νησιού υπέστη ισχυρό πλήγμα ενώ περίπου 50.000 γυναικόπαιδα βρέθηκαν πρόσφυγες στην Ελλάδα – ανάμεσά τους η επταμελής οικογένεια του Χανιώτη έμπορου Κυριάκου Βενιζέλου, που κατέφυγε στα Κύθηρα και από εκεί στη Σύρο, μαζί με το στερνοπαίδι τους, τον μόλις τριετή Ελευθέριο Βενιζέλο.

Η Επανάσταση του 1866-1869 δεν μπόρεσε να αναστρέψει το δυσμενές διεθνές κλίμα

Παρά την αποτυχία στις άμεσες επιδιώξεις της, η Επανάσταση του 1866-1869 είχε εν τούτοις ένα «παράπλευρο» αποτέλεσμα, που τη στιγμή εκείνη δεν εκτιμήθηκε στις πραγματικές του διαστάσεις και συνέπειες. Προσπαθώντας να στερήσει την εξέγερση από τη διεκδικητική της βάση, η οθωμανική κυβέρνηση είχε εξαγγείλει, ήδη από το Νοέμβριο του 1867, διά στόματος του ίδιου του μεγάλου βεζίρη Α-

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

ΕΤΟΣ	ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙ	%	ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΟΙ	%	ΣΥΝΟΛΟ
1821	28.330 οικογένειες	53,2	24.941 οικογένειες	46,8	53.271 οικογένειες
1832	15.835 οικογένειες	56,6	12.140 οικογένειες	43,4	27.975 οικογένειες
1834	16.573 οικογένειες	64,4	9.162 οικογένειες	35,6	25.735 οικογένειες
1834	66.742 κάτοικοι	62,3	40.378 κάτοικοι	37,7	107.120 κάτοικοι
1852	140.000 κάτοικοι	66,6	70.000 κάτοικοι	33,4	210.000 κάτοικοι
1858	215.863 κάτοικοι	77,4	62.138 κάτοικοι	22,3	278.908 κάτοικοι
1867	200.000 κάτοικοι	62,5	120.000 κάτοικοι	37,5	320.000 κάτοικοι
1881	202.934 κάτοικοι	73,7	72.353 κάτοικοι	26,3	275.287 κάτοικοι
1900	269.319 κάτοικοι	88,7	33.496 κάτοικοι	11	303.543 κάτοικοι

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

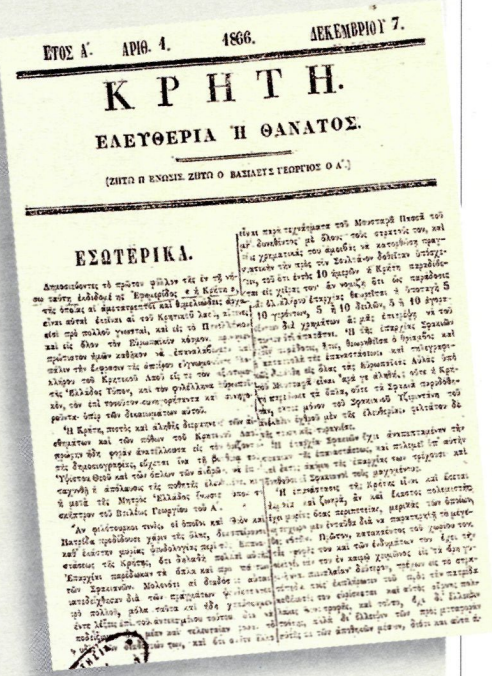
ΕΤΟΣ	ΠΟΛΕΙΣ	Χανιά		Ρέθυμνο		Ηράκλειο		Σύνολα		
		ΧΡΙΣΤ.	ΜΟΥΣ.	ΧΡΙΣΤ.	ΜΟΥΣ.	ΧΡΙΣΤ.	ΜΟΥΣ.	ΧΡΙΣΤ.	ΜΟΥΣ.	ΧΡΙΣΤ.+ΜΟΥΣ.
1821	οικογένειες	600	2.000	400	1.000	1.200	4.000	2.200	7.000	9.200
1832	οικογένειες	400	1.500	200	800	500	3.000	1.200	5.400	6.600
1834	οικογένειες	166	994	80	560	200	2.200	446	3.754	4.020.
1881	οικογένειες	944	2.385	599	1.451	1.450	3.595	2.993	7.431	10.424
1900	κάτοικοι	11.091	9.271	3.727	6.575	10.793	11.659	25.611	27.505	53.116

ΠΗΓΕΣ πινάκων 1 και 2: Μ.Χουρμούζης Βυζάντιος, *Κρητικά*, Αθήνα, 1842, σ.104, Robert Pashley, *Travels in Crete*, London 1837, τ.1ος, σσ. 3, 104, 202, τ. 2ος, σ. 325, Captain T.A.B.Spratt, *Travels and Researches in Crete*, London 1865, τ. 1ος, σσ. 47-53, Ν.Σταυράκης, *Στατιστική του Πληθυσμού της Κρήτης*, Αθήνα, 1890, σσ. 3, 192, Ανωτέρα Διεύθυνση επί των Εσωτερικών, *Στατιστική της Κρήτης: Πληθυσμός 1900*, Χανιά 1904, σελ.ια' -ιβ', Ε. Υ. Kolodny, «La Crète: mutations et évolution d' une population insulaire grecque», *Revue de Géographie de Lyon* 43, /1968, σσ. 248-267.

Παρατηρήσεις:

- (1) Προ του 1881, τα στοιχεία δεν είναι προϊόν μετρήσεων αλλά εκτιμήσεων και συνεπώς μη αξιόπιστα αλλά παρατίθενται μόνο ως ενδεικτικά για τη σύγκριση των τάξεων μεγέθους και των τάσεων.
- (2) Στο σύνολο του 1858 συμπεριλαμβάνονται και 907 Ισραηλίτες. Στο σύνολο του 1881 συμπεριλαμβάνονται 647 Ισραηλίτες, 253 Καθολικοί, 13 Διαμαρτυρόμενοι και 8 Αρμένιοι. Στο σύνολο του 1900 συμπεριλαμβάνονται 728 Ισραηλίτες, 751 Καθολικοί, 35 Διαμαρτυρόμενοι και 60 Αρμένιοι.

«**ΚΡΗΤΗ**». Το πρώτο φύλλο της επαναστατικής εφημερίδας *Κρήτη* (7 Δεκεμβρίου 1866), την οποία εξέδιδαν οι επαναστάτες επι τόπου με το «τυπογραφείο του βουνού», το οποίο είχε εγκατασταθεί στην ευρύτερη περιφέρεια των Σφακιών, μετακινούμενο διαρκώς λόγω των τουρκικών εκκαθαριστικών επιχειρήσεων. Χανιά, Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

ΣΦΡΑΓΙΔΑ

της Προσωρινής Κυβέρνησης της Κρήτης κατά την Επανάσταση του 1866-1869, που έφερε το θυρεό του Βασιλείου της Ελλάδος, αφού υποτίθεται ότι ασκούσε την εξουσία της βάσει του ψηφίσματος που είχε κηρύξει την Ένωση. Χανιά, Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.

αλή πασά, που είχε μεταβεί επί τούτου στην Κρήτη και χειριζόταν προσωπικά την όλη υπόθεση, έναν ειδικό διοικητικό κανονισμό, που υπογράφηκε από το Σουλτάνο στις 8 Ιανουαρίου 1868 κι έμεινε γνωστός ως ο *Οργανικός Νόμος της Κρήτης*. Πέραν της διοικητικής αναδιάρθρωσης του νησιού, ο νόμος αυτός πρόβλεπε τη συμμετοχή χριστιανών σε όλη την κλίμακα του διοικητικού μηχανισμού και στη σύνθεση των δικαστηρίων, την ισότιμη χρήση της τουρκικής και της ελληνικής γλώσσας ενώπιον της Διοίκησης, την ίδρυση τοπικής Τράπεζας και, το σημαντικότερο ίσως, την εκλογή Γενικής Συνέλευσης με νομοθετικές αρμοδιότητες τοπικού χαρακτήρα.

Τα μέτρα αυτά, που θα ήταν δυνατόν να είχαν αποφορτίσει κάπως το κλίμα, αν είχαν ληφθεί εγκαίρως ως απάντηση στα αρχικά αιτήματα των Κρητών, είχαν έλθει πλέον πολύ αργοπορημένα μετά από ενάμιση χρόνο αιματηρών συγκρούσεων και είχαν απορριφθεί αμέσως, όπως ήταν αναμενόμενο, από τους επαναστάτες, οι οποίοι είχαν αποδυθεί πλέον σε έναν αγώνα με ευρύτερους στόχους.

Μετά όμως από την ήττα της Επανάστασης, η εφαρμογή του *Οργανικού Νόμου* επρόκειτο να εγκαινιάσει μια νέα περίοδο στην Κρητική ιστορία του 19ου αιώνα, αν και τελικώς, όπως θα δούμε στο οικείο κεφάλαιο, όχι προς την κατεύθυνση που είχαν ελπίσει οι εμπνευστές του.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΑΛΛΙΒΡΕΤΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ακαδημία Αθηνών, «Η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869- Εκθέσεις των εν Κρήτη προξένων της Ελλάδος», *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τόμος 6ος, τεύχη 1-2, Αθήνα, 1967-1970.

K. Bourne, «Great Britain and the Cretan Revolt, 1866-1869», *The Slavonic and East European Review*, τ.35ος/1956, τεύχος 84, σσ. 74-94.

A. S. Byzantios, *L' Insurrection de Candie et le gouvernement français*, Λειψία 1867.

J. Cartwright, *The Eastern Question*, Λονδίνο 1867, του ίδιου, *The Insurrection in Candia and the Public Press*, Λονδίνο [1867], του ίδιου, *Turkish Rule in Europe since the Treaty of Paris (1856)*, Λονδίνο, 1869.

[*Γενική Διοίκησης Κρήτης*], *Κρητικός Κώδιξ*, τεύχη 1-3, Χανιά 1879-1881.

Douglas Dakin, *The Unification of Greece 1770-1923*, Λονδίνο, 1972.

Δάππερ, *Ακριβής περιγραφή της Κρήτης, μεταφρασθείσα παρά Μ. Βερνάρδου του Κρητός*, Αθήνα, 1836.

R. H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Νέα Υόρκη, 1963, 2η έκδοση 1973.

E. Desmazes, *Études et Souvenirs Helléniques*, Λυών, 1878.

Θ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο, 1990.

Domna N. Dontas, *Greece and the Great Powers, 1863-1875*, Θεσσαλονίκη, 1966.

Λ. Καλλιβρετάκης, «Οι Γαριβαλδinhoί στην Κρητική Επανάσταση του 1866: Το παιχνίδι των αριθμών», *Τα Ιστορικά* 5, 1986, σσ. 121-138.

Λ. Καλλιβρετάκης, *Η ζωή και ο θάνατος του Γουσταύου Φλουράνης*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1998.

Στ. Κελαϊδής, *Ο Παρθένιος Κελαϊδής και η πολιτική αυτού αλληλογραφία (1854-1904)*, Χανιά, 1930.

E. Y. Kolodny, «La Crète: mutations et évolution d' une population insulaire grecque», *Revue de Géographie de Lyon* 43, 1968, σσ. 227-290.

K. Κριτοβουλίδης, *Απομνημονεύματα του περί αυτονομίας της Ελλάδος πολέμου των Κρητών*, Αθήνα, 1859.

Λογοδοσία της εν Αθήναις υπέρ των Κρητών Κεντρικής Επιτροπής, Αθήνα, 1869.

I. Π. Μαμαλάκης, *Η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869*, Αθήνα, 1983.

A. E. Mange, *The Near Eastern Policy of the Emperor Napoleon III*, Urbana, 1940.

J. Missotaki, *La politique anglaise et l'annexion de la Crète a la Grèce*, Παρίσι, 1867.

Γ. Παπαδοπετράκης, *Ιστορία των Σφακίων*, Αθήνα, 1888.

R. Pashley, *Travels in Crete*, 2 τόμοι, Λονδίνο, 1837.

G. Perrot, *L' île de Crète -Souvenirs de voyage*, Παρίσι, 1867.

A.G.Politis, *Un projet d' alliance entre l' Égypte et la Grèce en 1867*, Κάιρο, 1931.

J. Poulos, «Textes et Documents - La Grèce d' Othon, vue en 1841 par l' homme d' État et diplomate Piscatory», *L' Hellénisme Contemporain* IX, 1955, σσ. 321-351, 408-447.

K. Ν. Ράδος, *Τα καταδρομικά της «Κεντρικής υπέρ των Κρητών Επιτροπής», εν τω αγώνι του 1866-1868*, Αθήνα, 1896.

J.C.B. Richmond, *Egypt 1798-1952*, Λονδίνο, 1977.

J. E. Hilary Skinner, *Roughing it in Crete in 1867*, Λονδίνο, 1868.

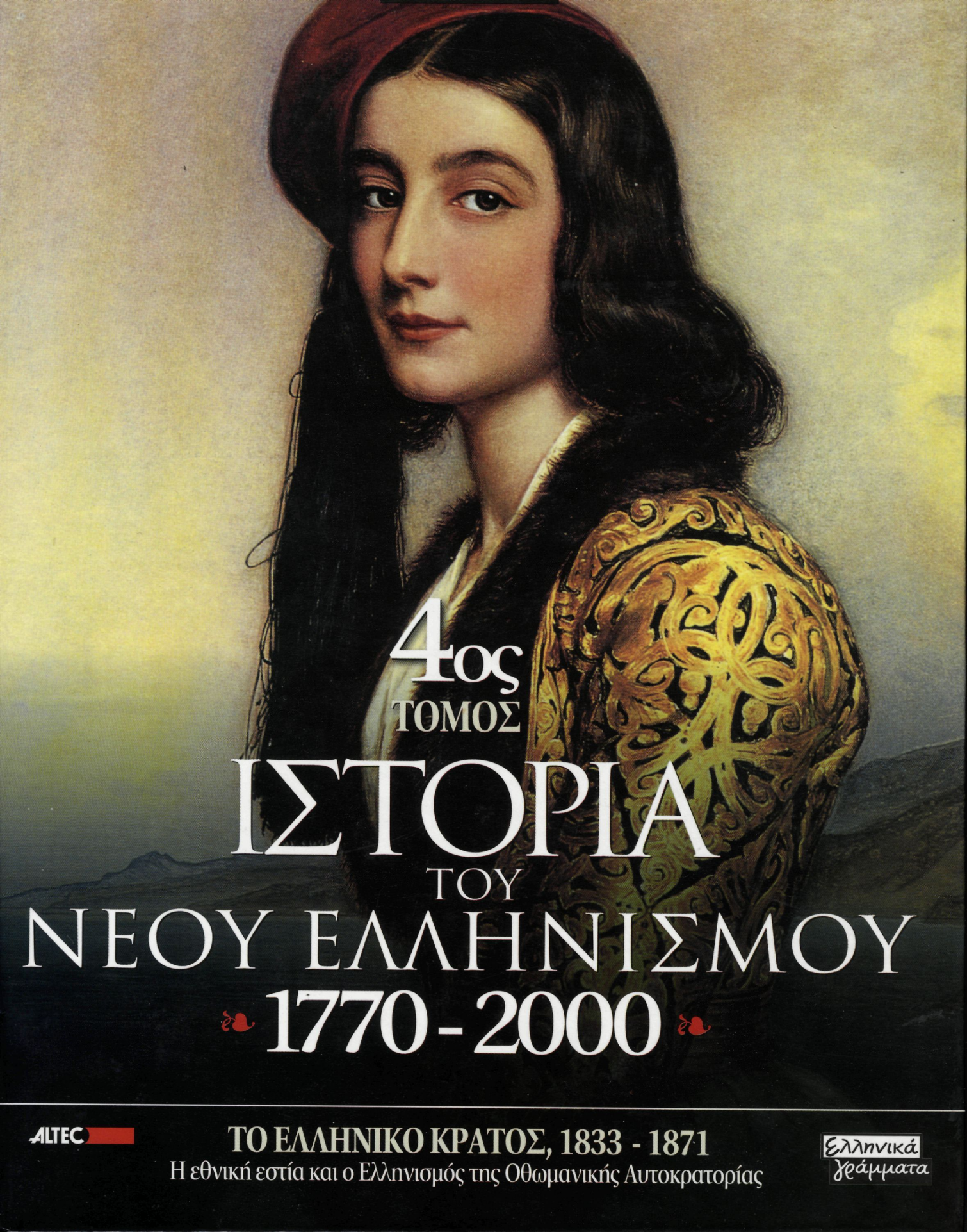
T.A.B.Spratt, *Travels and Researches in Crete*, Λονδίνο, 1865.

Μιράντα Σταυρινού, *Η Αγγλική πολιτική και το Κρητικό ζήτημα, 1839-1841*, Αθήνα, 1986.

William J. Stillman, *The Cretan Insurrection of 1866-1869*, 1η έκδοση Νέα Υόρκη 1874, 2η έκδοση, Austin, 1966.

N.A. Τσιριντάνης, *Η πολιτική και διπλωματική ιστορία της εν Κρήτη εθνικής επαναστάσεως 1866-1868*, 3 τόμοι, Αθήνα, 1950-1951.

M. Χουρμούζης Βυζάντιος, *Κρητικά*, Αθήνα, 1842.

4ος
ΤΟΜΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΟΥ

ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

1770 - 2000

ALTEC

ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ, 1833 - 1871

Η εθνική εστία και ο Ελληνισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Ελληνικά
βιβλία